

низациями и бизнес-структурами. Здесь, безусловно, нельзя не упомянуть о разного рода проблемах – проблеме цифрового неравенства, отсутствия спроса на системы э-демократии, компьютерной «безграмотности», социальной апатии и др. Однако, признавая и учитывая четкую позицию власти по развитию и укреплению электронной демократии в России и имеющийся положительный опыт функционирования Интернет-проектов, можно прогнозировать успешную реализацию в установленные сроки целей и задач электронной демократии, обозначенных в проекте «Концепции развития в Российской Федерации механизмов электронной демократии до 2020 года».

Т.С. Мельникова

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ В РОСІЇ

У статті розглядаються практичні приклади реалізації в Росії концепції електронної демократії. Розкриваються концептуальні аспекти електронної демократії, зокрема, відображають позицію влади з приводу розвитку цієї системи.

Ключові слова: електронна демократія, інформаційне суспільство, взаємодія влади і суспільства, громадська ініціатива.

T.Melnikova

MODERN TRENDS OF ELECTRONIC DEMOCRACY IN RUSSIA

Practical examples of implementation the concept of e-democracy in Russia are considered in the article. Conceptual aspects of e-democracy, in particular, reflective government's position regarding the development of this system are disclosed.

Keywords: e-democracy, information society, the interaction of government and society, community initiative.

УДК 17.126

М.Я. Турчин

СУТНІСТЬ МОРАЛЬНИХ ПОЧУТТІВ ЯК РЕГУЛЯТИВНИХ МЕХАНІЗМІВ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Національний медичний університет імені О. О. Богомольця

Анотація. У статті досліджуються особливості моральних почуттів у процесі самодетермінації та самопрояву особистості.

Ключові слова: мораль, моральне почуття, моральна свідомість, сентименталізм, людина.

Вступ

Сьогодні людство все більше відчуває прихід нової глобальної кризи – антропологічної. Фактично постає проблема виживання людства як біологічного виду. Існуючі моральні цінності втрачають свою спрямовуючу та стримуючу силу. Сучасний світ потребує нового розуміння самого себе. Видатний фізик нашого часу А. Ейнштейн не випадково вважав, що відкриття закону в сфері етики у багато разів є важливішим ніж відкриття законів у сфері фізики. Відтак, подальше вивчення сутності моралі та психологічних закономірностей формування моральної свідомості складає інтерес не лише для теорії, але і для вирішення багатьох соціально значущих проблем.

Мораль будь-якого суспільства – найбільш глибокий і концентрований вияв його соціальної сутності, один із найважливіших чинників, що визначає практично всі сторони життя людей. Нині важко знайти актуальніше завдання, ніж визначення і формування етичних цілей та цінностей суспільства.

На наш погляд, однією з причин, що зумовлює претензії до сучасної моральної теорії, є її «надраціоналізація». Вона зводиться, в основному, до опрацювання понятійного апарату, до раціональної

Список литературы

1. Агентство развития информационного общества [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.rario.ru/projects/Congress_conception.php
2. Грачев М.Н. Политическая коммуникация: теоретико-методологический анализ: Автореф. дис... д-ра политических наук М., 2005.
3. Минович А.Л. Информационно-политические риски электронной демократии: концептуальный аспект. Дис. ... канд. политических наук. Саратов, 2013.
4. Обрывкова Н.О. Электронная демократия в современном постиндустриальном обществе: Автореф.дис. ... канд. политических наук. СПб., 2006.
5. Павлова Е.Д. Взаимодетерминация культуры и власти в информационном обществе: социально-философский анализ // Автореф. дис. ... д-ра философских наук. М., 2009.
6. Проект «Демократор» [Электронный ресурс] / Режим доступа <http://democrator.ru/>

логіки, до дискурсу. Не без впливу теоретичних ідей неопозитивізму (перш за все емотивізму) відбувається перехід від філософії моралі до її сайєнтизації. Поза увагою залишаються фундаментальні основи моральної психології й, перш за все, моральні почуття. А. Швейцер із сумом констатує: «Бездомними і жалюгідними бродять по світу етичні ідеали раціоналізму» [1, с. 118]. Абстрактний раціоналізм у моралі має справу не з реальною людиною, що переживає, страждає, не із самою мораллю як живим явищем «з плоті і крові», а лише з понятійним апаратом моральної свідомості.

Постановою завдання даної статті

Повернення в етику повноцінних принципів і методології морального сенсуалізму, зосередження уваги на живій людині. І, відштовхуючись від сутності, місця і ролі моральних почуттів у свідомості й поведінці особи, розкрити їх значення у життєдіяльності особистості.

Основна частина

Почуття є одним із найскладніших виявів відношення особистості до об'єктивного світу і до самої себе. Через них світ сприймається, пізнається,

осмислюється, оцінюється, через них він проживається особистістю. Почуття й емоції дозволяють подолати деструктивні основи, антиполітичність, абсурдність і скінченність людського буття, одночасно виявляючи і стверджуючи його унікальність у світобудові. В епоху «бездомності людського Я» особливий значущості набуває філософський підхід до дослідження мислення людини у контексті її емоційно-чуттєвої сфери життя. Саме почуття, на нашу думку, утворюють взаємозв'язок живого й неживого, майбутнього і нинішнього, тілесного й душевного, одиничного і загального, зовнішнього та внутрішнього, суб'єктивного й об'єктивного.

Недооцінка значущості чуттєвого компоненту, як неодноразово підкреслював Г.В.Ф. Гегель, призводить до спотворення і збіднення змісту буття людини. У вищих почуттях людина переступає межі своєї просторово-часової визначеності, звільняється від жорсткої природної і соціальної детермінованості і об'єктивності, відкриває себе світові й створює власну унікальну реальність. У цьому процесі репрезентації індивід піддається кардинальним перетворенням власного Я, знімаючи із себе завісу випадкових ознак, акцидентальних якостей та властивостей. Саме в різноманітних формах вияву почуттів відбувається вияв і осягнення людської сутності. Почуття, емоції, пристрасті дають можливість реалізувати моральні, естетичні та ціннісні аспекти духовного і тілесного людського буття [2, с. 157].

У словнику Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона почуття – це, по-перше, відчуття, які отримують за допомогою органів чуттів і «внутрішні відчуття»: почуття голоду, жаги, болю, нудоти, холоду і тепла, ті почуття, які своїм походженням зобов'язані біологічним процесам, змінам у людському організмі, що відбуваються під впливом навколишнього середовища і природних потреб; по-друге, це «здатність душі» переживати почуття емоційного характеру у формі радості, задоволення або страждання.

У сфері моралі почуття відіграють значну роль. Вони сприяють людині у виборі правильного життєвого шляху, формують її переконання та світогляд, допомагають у належний спосіб оцінити ту чи іншу особу, підготуватись до словесної й діяльній реакції у відповідь на її слова чи вчинки, обрати правильний тон спілкування тощо.

У даному дослідженні здійснюється нове розуміння складності моральних почуттів. Це – внутрішні почуття різного емоційного забарвлення й інтенсивності, в яких людське «Я» отримує інформацію про міру відповідності або невідповідності своїх дій біологічно детермінованій нормі чи порядковій стосунків між індивідами. Моральні почуття – це складні за формою і змістом відчуття людиною своєї соціальної природи, структури соціальної детермінованості та наперед визначеності; форма самовідчуття і самопрояву, самоузнавання і самодетермінації моральності особистості. Лише завдяки моральним почуттям людина має можливість відчувати й розуміти своє відношення до соціальних явищ і давати їм відповідну оцінку.

Рівень розвитку моральних почуттів прямо пов'язаний із рівнем розвитку моральної свідомості. Складні етичні питання – такі, як природа етичних

категорій (обов'язок, сором, совість, відповідальність та інші), причини моральних конфліктів, закони вияву суспільної думки, проблеми соціальної активності й регулювання суспільної поведінки загалом, проблеми виховання і перевиховання можуть отримати остаточне вирішення лише при врахуванні особливостей вияву моральних почуттів.

Соціальна природа людини найяскравіше виявляється в моральних почуттях, які на найбільш глибоких та інтимних рівнях свідомості спрямовують поведінку людини у правильне русло, дають змогу відчувати сенс моральних вимог суспільства, роблять своїми моральні рішення, перетворюючи людину на моральну істоту.

В історії філософії моральні почуття, як фактор регулювання поведінки людини, розглядалися порівняно недавно. З моменту виникнення т. зв. «теорії моральних почуттів» (Ф. Хатчесон, Е. Шефтсбері, Д. Юм) вони вивчалися різноманітними філософськими та психологічними школами (І. Кантом, прихильниками натуралістичних концепцій – Ч. Дарвіном, П. Кропоткіним, Ш. Летуарно, Г. Спенсером, та ін.).

Моральні почуття виникають і розвиваються у процесі спільної діяльності людей, відчуваючи вплив моральних норм, що панують у даному суспільстві. Вони виникають внаслідок поведінки і вчинків інших індивідів і своїх власних. Переживання – своєрідний результат оцінки цих вчинків, їх відповідності або невідповідності нормам моралі, які людина вважає обов'язковими для себе та оточуючих. Позитивні оцінки дій викликають у неї почуття задоволення, негативні – внутрішній протест.

До моральних почуттів належать почуття симпатії і антипатії, прихильності й відчуженості, пошани та презирства, вдячності та невдячності, любові і ненависті. Серед моральних почуттів особливо слід виділити почуття товариськості і дружби, обов'язку й совісті. Головною особливістю моральних почуттів є їх дієвий, тобто яскраво виражений, стеничний характер. Вони реалізуються не лише в помислах і переживаннях, але і в активній діяльності, якій людина віддає усі свої сили, всю енергію.

Ще Р. Декарт помітив, що людина пізнає світ не безпосередньо, а переживаючи власні почуття. Він зазначав, що «розуміти, бажати, уявляти, але також і відчувати, означає те ж саме, що й мислити» [3, с. 429]. «Я відчуваю, отже, я існую», – писав Ж.-Ж. Руссо. На думку Ж.-Ж. Руссо, «ми відчуваемо перш, ніж знаємо».

Якщо спробувати охопити поглядом історію розвитку етичної думки від старовини до наших днів, то, окрім загальнофілософських відмінностей у власне етичних концептах (наприклад, між гедонізмом і утилітаризмом), досить чітко простежуються відмінності у відношенні авторів до чуттєвої і раціональної складової моральної свідомості. Поділ на сенсуалістів та раціоналістів далеко не повністю покриває ці відмінності.

Найбільш значний вклад у розуміння ролі почуттів у моральній свідомості і моральній регуляції внесли представники сентименталізму XVIII століття – Дж. Батлер, Ж.-Ж. Руссо, А. Сміт, Ф. Хатчесон, Е. Шефтсбері, Д. Юм та інші. Вперше в історії етичної

філософської думки вони розглянули моральні почуття як самостійну проблему.

Сентименталістська етика описує моральне почуття як здатність, за допомогою якої людина сприймає добро і зло, й з цієї точки зору приймає рішення та оцінює вчинки. Для Е. Шефтсбері моральне почуття – це раціональна здатність сприйняття; можна зробити висновок, що це той самий розум, лише спрямований на розмежування добра і зла, чесноти і вади. Е. Шефтсбері – двоякий у розумінні розуму. З одного боку, він постійно вказує на пріоритетне місце «розуму-батька» в моральному житті людини: тільки добре влаштований розум може укріпити належні емоції, єдину і стійку волю, рішучість. З іншого боку, у мислителя простежується й власне тлумачення розуму як рівноцінної почуттю здатності сприйняття, а саме, розсудку. Розуму як розсудку протиставляється моральне почуття. Принципова відмінність між моральним почуттям і розумом-розсудком полягає у тому, що почуття, як і інші аналогічні здатності сприйняття ціннісних феноменів, є природними. Е. Шефтсбері часто вказує на інстинктивність та вродженість морального почуття. На думку філософа, уявлення про прекрасне, справедливе і чесне є природними властивостями людської душі, вони формують основу морального почуття, яке притаманне всім людям від народження. «Моральне пізнання безпосереднє і самоочевидне; воно інтуїтивне» [4, с. 219].

Етична спадщина мислителя глибоко пронизана гуманістичним поглядом на людину. Негідна поведінка та вчинки є результатом незнання шляхів досягнення добра. Виховання та освіта здатні змінити життя на краще, сприяючи моральному оновленню людини. Останнє впливає на формування свідомої особистості, яка повинна підпорядкувати свої пристрасті та афекти за допомогою розумних потреб. Е. Шефтсбері здійснює поділ афектів на три групи: альтруїстичні, егоїстичні та афекти зла. Залежно від домінування тих чи інших афектів, людина може або розвиватися гармонійно (перевага альтруїстичних афектів), або відставати у цьому розвитку (перевага егоїстичних афектів). Якщо ж більшість афектів належать до третьої групи, то в цьому випадку особистість руйнується загалом. Отже, сутністю моралі, на думку філософа, є людяність, виражена у послідовному утвердженні добра. Носій морально доброго є культиватором духовних цінностей, який за будь-яких обставин намагається зберегти у собі людину.

Оскільки чеснота вкорінена в природі людини, то моральність, згідно з Е. Шефтсбері, не залежить від віри в бога і не є похідною від релігії. Навпаки, релігія повинна постати перед судом моральної свідомості, щоб отримати наше схвалення чи осуд. Релігія, на його думку, не може сприяти моральному вдосконаленню людини, а, навпаки, наносить шкоду моральності – у випадку, наприклад, поклоніння божеству, яке наділене негативними моральними якостями: мстивістю, жорстокістю, підозрілістю і т.д. Саме такими, згідно з філософом, є боги традиційних релігій. Однак, віра в бога є втіленням вищих моральних чеснот, вона зміцнює і підсилює моральнісне начало в людині. Це – не Бог у християнстві з його знаковими атрибутами, а певне безлике, розу-

мне і моральне начало, в якому «немає місця нічому, окрім морально неперевреного». Передумовою для затвердження його існування є «міцна і раціональна віра в таку істоту, яка заснована на філософських підставах» [4, с. 95]. Отже, Е. Шефтсбері не виправдовує стару релігію, а констатує нову, яка є співзвучною з розумом і філософією.

Вільнодумство стає символом епохи. Більш послідовним у своїх етичних поглядах, на відміну від Е. Шефтсбері, є Ф. Хатчесон. Останній розмірковує на предмет відмінності між природним і моральним добром. Під природним добром Ф. Хатчесон розуміє все, що викликає у людини задоволення, яке вона вважає користю і джерелом щастя. Під моральним – вважає ідею такої якості вчинків, яка викликає схвалення і породжує любов до діяча незалежно від того, приносять вони задоволення чи користь [5, с. 127]. Моральне почуття для Ф. Хатчесона спрямоване на окреслення саме морального добра (і зла). Моральне схвалення вчинків стимулює те, що їх спонукає бажання блага для інших. Споглядання доброзичливості викликає задоволення, приємно. При цьому дослідник неодноразово підкреслює, що переживання задоволення і страждання супроводжують сприйняття морального почуття, але не впливають на зміст моральних сприймань. Відтак, на протигагу своєму попередникові Е. Шефтсбері, Ф. Хатчесон більш послідовно протиставляє моральне почуття розуму як розсудку [6, с. 261]. Здатність переживання моральних явищ Ф. Хатчесон, як і Е. Шефтсбері, вважає вродженою; також вродженим, а не набутим у процесі співжиття із собі подібними особами, він вважає потяг до добродесних вчинків, що лежить в основі моральних почуттів людини.

Естетичне мислитель не бачить без взаємозв'язку з моральним. Спостерігаємо певне повернення до античного принципу «калокагатії», адже краса людини, за вченням Ф. Хадчесона, є поєднанням зовнішньої привабливості та моральних чеснот. Більш того, домінуюче місце займають моральні добродесність та доброзичливість, крізь які сприймається зовнішня краса людини.

Водночас Ф. Хатчесон заперечує релігійну санкцію моралі. Один із розділів його праці «Дослідження про походження наших ідей краси і чесноти» так і називається – «Наше моральне почуття не засновується на релігії». Ф. Хатчесон висловлюється проти ідей «розумного егоїзму», які представляє на той момент в Англії Б. Мондівіль, побачивши у релігійно мотивованих вчинках знайомий підтекст: людина змушена чинити добродесно, щоб не бути покараною. Якби всі людські почуття вичерпувалися б егоїзмом, то не виникло навіть і думки про схвалення того, що не є вигідним для мене особисто, – зокрема й думки про бога, який винагороджує добро: «Якщо немає почуття гідності в любові до суспільства і сприяння щастю інших людей, то звідки ж може виникнути переконання, що божество зробить добродійних щасливими? Чи зможемо ми довести, що це буде вигідно богам?» [5, с. 155]. Походження ідеї бога для нього – цілком змне; це проекція власної людської добродесливості, що перегукується з пізними думками Л. Фойєрбаха.

Д. Юм зосереджує увагу на онтологічному сенсі моралі і моральних почуттів, досліджуючи проблему загальних підстав моралі, а саме: має мораль чуттєву чи умоглядну спонуку? З цією метою простежується зв'язок моралі, з одного боку, з пізнавальними здібностями людини, а з іншого – з її природними схильностями. Враження, або «сильні сприймання» (перцепції), Д. Юм, у свою чергу, ділить на враження відчуттів і враження рефлексії. «До першого виду належать усі види зовнішніх відчуттів, а також усі тілесні страждання і задоволення. До другого – афекти та інші емоції, подібні до них», – пише мислитель [7, с. 403]. Д. Юм, як і Т. Гоббс, виводить моральні оцінки із емоцій, а збіг моральних суджень, що має місце в більшості, він пояснює афектом (емоцією) «симпатії», на зразок ідеї «вродженого морального почуття» Е. Шефтсбері та Ф. Хатчесона. Водночас, Д. Юм був послідовником вище згаданих філософів у розумінні цінностей моралі, досліджуючи не самі вчинки за їх наслідками, а мотивацію вчинків. Люди, згідно з поглядами мислителя, різняться у моральному плані властивими їм емоційними оцінками власних мотивів поведінки.

Щодо родової сутності людини, то вона тлумачиться Д. Юмом суперечливо. З одного боку, він говорить про егоїстичну природу людини, з іншого – що в психіці людей укорінений афект симпатії, співпереживання і доброзичливості. На його думку, суспільна користь заснована на симпатії: якби ми спочатку не симпатизували іншим людям, ми не схвалювали б привнесену їм користь. У такий спосіб утверджується характерний для того часу принцип довіри до розумності людської природи. Філософ першим визначає відмінність між науковими судженнями, що описують факти, та моральними судженнями, що виражають почуття.

Ці і низка інших положень морального сенсуалізму Д. Юма, на жаль, пізніше були надовго відтіснені європейським раціоналізмом, який підкуповував ясність понятійного апарату і легкістю дослідної перевірки. Певний внесок у вивчення моралі зробили представники філософської антропології (зокрема, один з її основоположників М. Шелер, а також А. Гелен, М. Ландман, Е. Ротхаккер, Е. Хенгстенберг). Відштовхуючись від ідей Августина і Б. Паскаля, М. Шелер протиставляє логіці інтелекту логіку почуття. Цю логіку він розглядав як інтенціональний акт пізнання осягнення цінностей. У сучасній етичній науці моральні почуття стають об'єктом більш-менш систематичного вивчення приблизно з 60-х років ХХ ст. До цього часу вони розглядалися переважно в

рамках загальної і педагогічної психології. За минулий період інтерес до них постійно зростає. Було підготовлено декілька змістовних праць, із яких стає більш зрозумілим те, що саме на цьому шляху етична теорія і практика можуть віднайти нові рівні розуміння як різних моральних феноменів, так і моралі в цілому.

Висновки

Безперечною заслугою теоретиків «моральнісно-го почуття» є те, що вони довели здатність моральних почуттів брати участь в осмисленні соціальних ситуацій. Проте специфіку походження моральних почуттів як найважливіших начал людської поведінки ніхто з прихильників теорії моральнісного почуття навіть не намагався з'ясувати. Вони просто виходили з почуттів як певної даності. Останнє було характерним і для дослідження цієї проблеми видатними етиками в радянський період, на думку яких, «моральні почуття» та мораль як така в психологічному плані виступають у формі певних психологічних реакцій природного походження.

Розглядаючи стан проблеми вивчення моральних почуттів загалом, слід сказати, що хоча ніхто з етиків активно не виступає проти залучення моральних почуттів до сфери наукового розгляду, однак усе ще сильними є традиції «гіперраціоналізації» (за вираженням Ф. Ніцше) моралі, прагнення ніби «вивести за дужки» її емоційну сторону.

У наш час все більше вчених в Україні схиляються до думки, що саме духовні цінності та моральні почуття є тим виховним орієнтиром, що допоможе Україні вийти з кризи і виховати справжнього громадянина своєї країни.

Список літератури

1. Швейцер А. Культура і етика. – М., 1973. – С. 118.
2. Газнюк Л. М. Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття. монографія / Лідія Михайлівна Газнюк. – К.: ПАПААН, 2008. – 368 с.
3. Декарт Р. Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1950. – С. 429.
4. Шефтсбері Э. Моралисты [II] // Э. Шефтсбері Эстетические опыты. – М., 1975. – 375 с.
5. Хатчесон Ф. Исследование о происхождении наших идей красоты и добродетели / Общ. ред. Б.В.Мееровского, пер. Е.С.Лагутина // Ф.Хатчесон, Д.Юм, А.Смит. Эстетика. – М.: Искусство, 1973. – 540 с.
6. Апресян Р.Г. И.Кант и этика морального чувства // Иммануил Кант: наследие и проект / Под ред. Н.В. Мотрошиловой. – М.: Канон+, Реабилитация, 2007. – С. 259-271.
7. Юм Д. Трактат про людську природу, або спроба застосувати заснований на досвіді метод міркування до моральних предметів / Юм Д. Соч.: у 2-х т. – Т.1. – М.: Думка, 1965. – 847 с.

М.Я. Турчин

СУЩНОСТЬ МОРАЛЬНЫХ ЧУВСТВ КАК РЕГУЛЯТОРНЫХ МЕХАНИЗМОВ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА.

В статье исследуются особенности моральных чувств в процессе самодетерминации и самопроявления личности.

Ключевые слова: мораль, нравственное чувство, моральное сознание, сентиментализм, человек.

M. Turchyn

THE ESSENCE OF MORAL SENTIMENTS AS REGULATORY MECHANISMS IN HUMAN LIFE.

The article investigates the features of moral sentiments in the self-determination and self-manifestation of personality.

Keywords: ethics, moral sense, moral conscience, sentimentalism, person.